

volna . . . Azt hiszem, hogy itt aligha csak az emlékezet egyszerű lapszusáról van szó, nem két azonos jelentést hordozó kifejezés cserélt helyet. Sokkal inkább egy nem tudatos, csak fölszínre villanó szubjektív megnyilatkozása maradt ránk. A hasonlónak érzett, a ki nem teljesedett költői pálya vonatkozásában rokon poéta sorsa fölismerése készítette e vallomásra. Kora a közéleti szereplést méltányolta, ezt ösztönözte környezete, a társadalom elvárása is. Az ezen felül kapott műzsai ajándékot csak csodálták, de az inspiratív közösség hiányzott — „Pallas ivadéki” sorra kidőltek mellőle — vetélytársa nem akadt. Így a „sua sorte atque salino contentus” Horatius—Balassi-tanítvány a műsák vékonyka ihletével is beérte, mert nem is akarta magát kivonni („se revocare”) a közéletből. Csak egy villanásnyi vallomásából tudjuk, hogy a „qui si a curis publicis respirare potuisset, habuisset aetas nostra qui cum universa vetustate certasset”. Ha csak egy szusszanásnyi ideje lett volna . . .

Havas László

KÖLTŐI IDŐSZEMLELET A KÉSŐRENEZÁNSZ ÉS A BAROKK HATÁRÁN

Egyes kutatók összevetve az ókori valamint a reneszánsz és a barokk időfelfogást, arra a következtetésre jutottak, hogy míg az antikvitásra az ovidiusi¹ időfolyam elképzelés a jellemző, mely független az egyéntől, addig az 1600-as évek tájékán kezd megjelenni — mindenekelőtt Shakespeare-nél — egy olyan értelmezés, amely a korábinál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a szubjektívizmusnak, mert a hős egyre többször próbálja meg kizökkenteni az idő kerekét.² E felfogással ellentétben az a meggyőződés, hogy egyrészt maga a klasszikus időfelfogás a véltnél sokkal bonyolultabb volt, hiszen a folyóhasonlaton kívül nagyon sok egyéb képpel és metaforával is találkozunk az idővel összefüggésben az antikoknál; másrészt a reneszánsz és a barokk időértelmezések szinte minden esetben vagy jól körvonalazható vagy pontosan meg is határozható ókori analógiákat és párhuzamokat mutathatnak fel.³ A továbbiakban ezt az álláspontomat kívánom illusztrálni, az alkalomhoz illően természetesen mindenekelőtt Rimay idő-, főleg történeti időfelfogásából indulva ki. A témaválasztás első pillantásra némiképp esetlegesnek tűnhetik, mégis a tárgykitűzés jogosságát nemcsak az a körülmény támaszthatja alá, hogy napjainkban, az einsteini relativitáselmélet korában megnőtt az érdeklődés a négydimenziós lét, tehát az idő problémái iránt, hanem még inkább feljogosít bennünket a soron következő vizsgálatra az a pusztán tény is, hogy Rimay munkásságában az idő és szerepe fontosabb mozzanat, mint sok más kortársánál. Természetesen a történeti idő koncepciója költőnkénél sem választható el a történelem menetéről kialakított általános magyarázatától, s ennek

¹ *Metamorphoses*, 15, 176 kk. Ehhez és az egyéb antik helyekhez l. A. DEMANDT, *Metaphern für Geschichte*, München, 1978, 168. kk. Míg az időfolyó metaforával az antikvitásból a könyvnek csak öt lapja foglalkozik, addig a modern irodalom vonatkozásában tizenkilenc lap elemzi ezt a képet, amely ennek megfelelően egyáltalán nem tekinthető a klasszikus ókor időszemléletében meghatározónak.

² A jelzett témában igen figyelemreméltó és elgondolkasztató előadást tartott 1982 elején az MTA Irodalomtudományi Intézetében KULCSÁR Péter. A kérdéskörrel kapcsolatban fontos R. M. MÜLLER, *Die deutsche Klassik. Wesen u. Geschichte im Spiegel des Strommotivs*, 1959. Az antik időfelfogás kissé egyenetlen, de hasznos áttekintése megtalálható az *Aiôn, le temps chez les Romains*, 1976. kötetben.

³ Az időfolyam metafora és hasonlat egyébként ekkor Magyarországon is fel-felbukkan, l. alább Zrínyinél. Listi László pl. ekképp fogalmaz a „Magyar Márs”-ban: „Ifjúság napjai, és folyó órái, / Számlálható esztendők, / Mint a vizek folynak, s egy helyben nem állnak, / Változandók az üdök . . .” — *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1978⁵, I. 417.

megfelelően a továbbiakban elemzéseim nem csupán Rimay idő-, hanem történelemértelmezésére is kiterjednek.⁴

Előljáróban azonnal le kell szögezmem, hogy manierista költőnkre egyáltalán nem jellemző az a megközelítési mód, amelyet a történelem időfolyamának metaforájával lehet karakterizálni. Rimay már a Balassi emlékére írt költeményfűzér latin bevezetőjében a hős *in Patriae salutem*⁵ kiömlő vérére utal, jelezve – még ha közhelyszerűen is –, hogy egyfajta biologikus történelemfelfogást képvisel. Maga a versösszeállítás a hazának „épületi”-ről, amely Balassi nyomán ugyancsak az organikus történelemlátást szemlélteti. De a költemény egyúttal Rimay ciklikus időfelfogása mellett is tanúságot tehet, minthogy az előbbi kijelentésre, ugyancsak a hazával kapcsolatban, az „ujjuló szépületi” rímél.⁶

Az „idő mérge” metafora szintén a társadalmi lét szerves elemként történő interpretációjához kapcsolódik, s épp ezért Rimay nem véletlenül él ezzel a képpel is a Balassi-testvérek emlékciklusában:

„Időnk is háláadatlan
Mérge hallhatatlan,⁷
Nem örül senki javán,
De sőt kárán,
Vesztén s nyavalyáján.”⁸

Bár a metafora személy szerint a Balassi-testvérekhez kapcsolódik, voltaképpen mégis általános történeti törvényszerűségként jelenik meg, ahogy a szóban forgó kép mind az antik, mind a modern irodalmakban gyakran fel-feltűnik. Rutilius Namatianus pl. az idő mérget abban a különleges méteyben vélte fölismerni, amelyet a zsidóság és a kereszténység terjesztett, minthogy ezek egyre növekvő mértékben bomlasztották az *imperium Romanum* testét:

*Atque utinam numquam Iudaea subacta fuisset
Pompeii bellis imperioque Titi!
Latius excisae pestis contagia serpunt
Victoresque suos natio victa premit.*
(395–398)

Hadd jegyezzem meg, hogy ez a nézet és ez a kép még a későbbiekben is gyakran visszaköszön majd az irodalomban, de a tudományban is. Így Heinénél is felbukkan, aki szerint a „römischer Staatskörper”-t a „jüdisches Gift” emésztette el a kereszténységgel együtt.⁹ A most vizsgált metafora annyira gyökeret vert a köztudatban, hogy a római birodalom bukásával kapcsolatban még olyan kiemelkedő 20. sz-i történész gondolkodását is befolyásolta, mint amilyen André Piganiol,¹⁰ a Francia Tudományos Akadémia e tiszteletre méltó tagja volt.

Hogy a Balassi fivérek halálára írt versekben mennyire nem belemagyarázás Rimay organikus történelem- és időfelfogását látnunk azt a legegységelműbben megmutatja a Darholcz Kristófhoz intézett latin nyelvű Balassi-apológia. Ebben a költő kifejti, hogy a Balassi testvérek halála voltaképp

⁴Elemzéseim középpontjában nem Rimay történetperiodizációs elképzelése áll, bár ebben a vonatkozásban is vannak értékelhető s általam is feldolgozott adatok, hanem mindenekelőtt a történeti idő változási mechanizmusának törvényszerűségeit vizsgálom költőnk elképzeléseinek megfelelően, minthogy őt főleg ez a probléma foglalkoztatta.

⁵Rimay János összes művei, Összeállította ECKHARDT S., Bp., 1955. (a továbbiakban: RÖM), 11.

⁶RÖM 15.

⁷Így a kritikai kiadásban! A Rimayval szoros kapcsolatot fenntartó Illésházy István (RMKT – 17. sz. I. „Ferendum et sperandum”-ban „E’ rosz csalárd világh . . . iszonyu csalárd mérge”-ről beszél.

⁸RÖM 30.

⁹Die romantische Schule, Säkularausgabe, 1972, 8. köt., 10 kk. L. ehhez A. DEMANDT, *Metaphern* . . . 91. Hasznos áttekintést ad még *Uő.*, *Das Ende des Altertums in metaphorischer Deutung*, Gymn., 87, 1980, 178 kk.

¹⁰A. DEMANDT, *Metaphern* . . . , i. h.; *Uő.*, *Das Ende* . . . , 184. l. és 22. jz.

*lethalia . . . patriae vulnera et vix unquam satis consolidaturae cicatrices*¹¹. Ez a megállapítás azonban most sem csupán meghatározott, egyedi eseményekhez kapcsolódó kép, hanem ugyanakkor egyetemes koncepció is, amiről nyilvánvalóan árulkodnak a Darholczhoz szóló következő szavak: *Quotiens enim de rei publicae huius statu (cuius non modo succum omnem et sanguinem, sed speciem etiam pristinam, et colorem, amisimus) te sensate disserentem auscultavi praecipue ubi de membris et capitibus eius fusius egimus . . .*¹² Rimay tehát az egykorú Magyarországot olyan, végtagokból és fejkéből összeálló testként kezelte, amely az ő idejére nemcsak minden éltető nedvét és vérét, de még hajdani külsejét és színét is elvesztette. Vagyis költőnkél fölsejlik az életerejében megfogyatkozó, előregedő államnak a képe, úgy, ahogy azt számos antik, majd nyomukban megannyi középkori reneszánsz, barokk és még későbbi szerző újra meg újra megfogalmazta.

Már Platón, Arisztotelész és Polybios¹³ leírta, hogy minden test, beleértve az államot is, a természet rendjének megfelelően (*kata physin*) növekszik, eléri kiteljesedését, hogy aztán hanyatlásnak induljon. Megtaláljuk e gondolatot a Rimay által oly jól ismert Cicerónál,¹⁴ Sallustiusnál, Horatiusnál¹⁵ is, de ugyanúgy fellelhető annál a Senecánál is¹⁶, akit költőnk – mint látni fogjuk – talán elsősorban tekintett példaképének időfelfogása kialakításakor. A sztoikus római filozófus ugyanis a Luciliushoz intézett 71. levélben nagyon ahhoz hasonlóan beszél a világmindenség és benne a *res publica mutatio*járól, mint ahogy Rimay teszi, nemcsak jelzett előszavában, hanem költői munkássága különféle darabjaiban is. Seneca szerint semmi sem maradt meg eredeti állapotában, és – mintha Shakespeare-t hallanók – egy nap mindent kikökönt majd eredeti futásából (*ex hoc cursu aliquis dies deiciet*). Mindez pedig azért van így, mert *certis eunt cuncta temporibus: nasci debent, crescere, exstingui*, vagyis mert minden meghatározott időpontban megy végbe: meg kell, hogy születessék, majd szükségszerűen növekszik s végül elpusztul, hiszen, ha eltérő időközökben is, de minden előregszik: *nulli non senectus sua est*. Lényegében ugyanez a felfogás kap hangot Rimaynál és legtöbb kortársánál. Még Bacon is alapjában véve egy biologikus történelemelmézést képviselt, azzal a különbséggel, hogy az ő organikus felfogása az egész emberiségre vonatkozik, amely, ha felismerné erejét (*si vires suas nosset*), akkor előbbre léphetne gyermekkorához, az antikvitáshoz képest. Ez, a francia felvilágosodás, valamint Herder, Kant és Hegel, illetve Marx felé mutató gondolat azonban még Baconnál is csupán követelmény,¹⁷ valamiféle elérendő eszmény, amely a XVII. sz. eleje tájékán aligha található visszhangra Magyarországon, ahol nem az alkotóereje teljében lévő emberiség eszméje szólt meg, hanem sokkal inkább a dekadencia elképzelése.¹⁸ Maga Rimay is előbb említett előszavá-

¹¹ RÖM 33.

¹² RÖM 33.

¹³ Vö. Polyb., 6, 51, 4. A problémáról jó áttekintést ad (további szakirodalommal) R. WEIL in *Polybe, Histoires, livre VI, Notice*, 50–54.

¹⁴ Az ő történelemfelfogásáról I. M. RAMBAUD, *Cicéron et l'histoire romaine*, Paris, 1952.

¹⁵ A. DEMANDT, *Metaphern . . .*, 36. a megfelelő forráshelyekkel.

¹⁶ Elképzeléseivel kapcsolatban l. pl. az alábbi műveket: *Seneca als Philosoph*, hrsg. v. G. MAURACH, Darmstadt, 1975, WdF 300; A. BODSON, *La morale sociale des derniers stoiciens, Sénèque, Epictète, Marc-Aurèle*, Paris, 1967. A hazai szakirodalomban a következő – jórészt elavult – művek állnak rendelkezésre: TURÓCZI–TROSTLER J., *Keresztény Seneca. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből*, Bp., 1937. (klny az Archivum Philologicumból); DOBAI J., *Seneca jog- és állambölcsélete*, Bp., 1911; ALLERAM Gy., *Seneca erkölcsbölcsélete*, Bp., 1907; KISS A., *Annaeus Seneca etikája és a stoa*, 1905. (Értekezések az irodalomtudomány köréből 4.)

¹⁷ Ehhez az egész problematikához l. A. DEMANDT, *Metaphern . . .*, 63 kk., ahol a legfontosabb helyek idézve megtalálhatók.

¹⁸ Az állam organikus felfogása uralkodó a magyarországi politikai közgondolkodásban a XVII. sz. során. Helyesen állapítja meg tehát R. VÁRKONYI Á., „Politikai elmélet – politikai gyakorlat” (It 1981. 399 kk.) c. írásában: „Az országról, mint emberi testről szólni, a társadalmi bajokra orvosságot ajánlani általános motívum végig a XVII. sz. folyamán a politikai művekben.” (409. l.). Teljességgel alátámasztja ezt a megállapítást Rimaynak Illésházy István nevében 1608. máj. 23-ról való felhívása is, melyben pl. ez áll: *Post varia multipliciaque miserae nostrae patriae mala, inflictaque corpori ipsius cruenta vulnera* stb. Ugyanitt fölmerül a *tot turbinibus elfáradt (fessa)* haza képe is (RÖM, 253–254).

ban még tovább részletezte a pusztuló hazáról adott bemutatását, kétségtelemné téve, hogy nála a művészi megjelenítés valódi történelemkonceptiót takar. Erre utalnak a *p[ro]lene ruitura res publica* és a *lacera Hungaria* kifejezések,¹⁹ még akkor is, ha esetenként a biologikus képbe az országnak egy épülettel történő egybevetésének ötlete is belejátszik. Az államnak ugyanis Rimay szerint megvannak a maga oszlopai (*columnae*) és támaszai (*fulcra*), melyektől megfosztva pusztulásnak indul. Ez az utóbbi metafora egyébként ugyanúgy antik eredetű, akárcsak a természetelvű és élettani elképzelések.

Már Platón az építéshez hasonlította a politikusokat (Politikos, 259 c), s később Cicero is úgy vélte, hogy az állammal kapcsolatos írásai úgy alkalmazhatók a köztársaság újjászervezéséhez: *non modo ut architectos, verum etiam ut fabros ad aedificandam rem publicam* (fam., 9, 3, 5). A római államnak épületként történő bemutatása Tacitusnál csakúgy fölvetődött (hist., 4, 74, 3), ahogy a marxizmus klasszikusainak műveiben is, gondoljunk csak az alap és a felépítmény terminus technicusaira. Rimay efféle történelemértelmezése tehát szintén nem szakadt el az antikvitás hasonlatanyagától. Mégis költőnk időszemléletét csak kisebb mértékben határozza meg ez a koncepció, mert nála a kor nem annyira építmény, mint inkább eleven lényként viselkedő szervezet, még akkor is, ha egyes tulajdonságai a házéra is emlékeztetnek. Rimay ugyanis ekképp jellemzi az időt: *aetas haec tam labefactata, fracta, dissipata et direpta*, és ennek következtében a kor már arra sem képes, hogy megmozdítsa kezét: *vix . . . manum aliquando adhibebit*.²⁰

A történeti időnek élő szervezetként²¹ való értelmezéséhez szorosan kapcsolódik az az elképzelés is, hogy az idő részben felvirágoztató, részben pedig elsorvasztó, romboló elem, méghozzá a legkülönbözőbb jelenségek körében. Érvényes ez pl. a kultúra területére, amit jól érzékeltethet az a tény, hogy Rimay a Balassi-versek kiadásához írt előszavában az időt mintegy a növényhez ill. a gyümölcsfához hasonlítja, és úgy jellemzi „ez elmúlt s haladott fölső seculumot”²², mint amely „minden mesterségnek és tudományoknak . . . ékesen való virágoztatással, s gyönyörűségesen való gyümölcsötzetéssel is megékesített lőtt”.

Érvényesül az idő kiteljesítő hatása a hit mezsgyéjén is. „Hogy gyümölcsözdhessék idvösséggel lelkünk” – olvashatjuk a *Christianae pietatis et almae fidei succincta commendatioban*,²³ s az Eckhardt-féle kiadás 45. költeményének bevezetője „gyümölcsöző hited nyers állapotja”-ról beszél.²⁴

Az idő gyarapító hatása azonban mindenekelőtt mégis történelmi vonatkozásban érvényesül,²⁵ amennyiben a kiemelkedő személyiségek igazi hírnevét az utókor terebélyesíti ki. E felfogás és egyáltalán az egész Rimay-féle időkonceptió szempontjából a legjelentősebb a 68. költemény: „Az idő ósága nevel magos fákat”, melynek lényegét már a latin disztichon így foglalja össze:

*Omnia post obitum fingit maiora vetustas
Maius ab exsequiis nomen in ora venit.*

¹⁹ Ugyancsak a biologikus államkonceptió gondolata villan fel a Thurzó Györgyhöz 1602. okt. 1-én Alsósztrégováról írt levélben, amikor Rimay a „romlott hazáról” s annak „része”-iről beszél (RÖM 231.).

²⁰ RÖM 31.

²¹ Az időnek személyként vagy élőlényként történő felfogását bizonyítja Rimaynak 1609. febr. 14-én Budáról Illésházy Istvánhoz küldött levele, melyben „az idő haladása” kitétel áll.

²² RÖM 39. Ez a kitétel egyébként mutatja, hogy Rimayt nem csupán a szűkebb értelemben vett *tempus* fogalma foglalkoztatta, hanem a történeti idő korszakolása is, amire főleg a *saeculum*, de részben az *aetas* (l. feljebb) kategóriája is használatos. Rimay elég vázlatos történelemperiodizációját alább még szintén érintem. Költőnkhez hasonlóan látta, a jelenhez viszonyítva, a „Mult száz Eztendő”-t Wathay 24. éneke is, mely „az Magyar Nemzetsegnék niomorult Allapatiat Tractallia”.

²³ RÖM 65.

²⁴ RÖM 101. Rimay nyilván azt sem véletlenül hangsúlyozza egyik ifjúkori versében, hogy a szerelem is „idővel peniglen megérhet eszében” (uo., 56.).

²⁵ Politikai dolgokban Rimay szerint az időtől kell várni a gyógyulást. Ezt így fogalmazza meg Tribel Gáspárhoz intézett, 1609. márc. 11-ről kelt levelében: *a temporis successu . . . levamentum et medelam mihi iam aspiciendam censeo* (RÖM 286., 36. levél).

Ez a gondolat,²⁶ mint máshol magától Rimaytól, egy Alsósztrégóváról 1626. február 8-án Pázmány Péterhez intézett leveléből meg tudjuk, állítólag Senecától származik, s eredetileg így hangzott: *magnis intervallis magna arbores nascuntur*. Kritikai kiadásában Eckhardt²⁷ nem adja meg a pontos Seneca-helyet, de még a párhuzamul szolgáló Pázmány-levele adatait sem közli helyesen, mert az a szóban forgó kiadásban nem a 100., hanem a 107. levél, s a kérdéses szövegrészhez kapcsolódó jegyzet sem a 4., hanem a 11. Arról nem is beszélek, hogy a *nascuntur* forma helyett a kritikai kiadásban a képtelen *nascunturi* áll, nyilvánvalóan kontaminálva a *nascuntur* és a *natur*i alakokat, bár az utóbbinak is az adott szövegösszefüggésben *natura*nak kellene lennie. Szolgáljon részben mentségül a szövegkiadónak, hogy az említett Seneca-idézetnek magam sem tudtam a nyomára bukkanni. A gnómát a nálunk közkézen forgó florilegiumok nem tartalmazzák, s a kérdéses hely hiányzik a Thesaurus Linguae Latinae-ből is, legalábbis az *intervallum* címszó alatt hiába keressük. Az azonban kétségtelen, hogy maga a gondolat valóban nem idegen az antikvitástól, s részben Cicerónál, részben éppen Senecánál találkozunk több hasonló megfogalmazással. Lehet tehát, hogy Rimay emlékezetből, nem egészen pontosan idézte a sztoikus római bölcslet, ám elképzelését mégis helyesen tolmácsolva, amikor az ókori *sententia* tartalmát – különféle elemekkel gazdagítva – ekkép formálta költeménnyé:²⁸

„Az idő ósága nevel magos fákat,
Mint Tél után Nyár hoz kórókra virágot,
Igy koporsó terjeszt hírnek névnek magot,
Halál sötétjéből hozván rá világot.

Ne várd hát éltedben, bár nagy érdemű légy
Hogy itt holtod előtt nagy böcsületet végy,
Hiredet nevedet tapodja sok irégy,
Mindazáltal jó légy, s mással is sok jót végy.

Bízd az jövődökre érdemed jutalmát,
Ha szolgáltad időd vékony alafát ad,
Te az célra vigyázz s az centrumot találd,
Ne várd halandóktul, s az Úr Isten megáld.”

A versből egyértelműleg kirajzolódik előttünk egyrészt az idő növesztő, tehát élettani funkciója, amely elképzelés kialakulásához hozzájárulhatott a Platóntól a sztoikus Marcus Aureliusig (11, 8) jól ismert antik kép az emberiség társadalomtörténeti és időfájáról; másrészt az az ókori felfogás is hangot kap, hogy a múlt példája a jövőtől nyeri el az igazi elismerést. Valóban, az antikvitás épp abban látta a történetírás lényegi feladatát, hogy a nagy tettek emlékét tulajdonképp csak a *historia* tudja megőrizni és fokozni a későbbi nemzedékek szemében. Az *exemplum*nak az időbeli távlat szerint növekvő jelentőségét mind Sallustius, mind Livius klasszikussá vált szavakban fogalmazta meg részben a *de coniuratione Catilinae* prooimionjában, részben pedig az *ab urbe condita praefatio*-jában. A múlt és annak nagy alakjai ugyanis valóban *parad(e)jigmák*, amelyeket a latin *exemplum* szó etimológiájának megfelelően elő kell venni, s aztán a görög megjelölés eredeti értelmével összhangban fel kell mutatni (vö. *paradeiknumi*)²⁹.

²⁶ Az elképzelést Zrínyi is föleleveníti „Az idő és hírnév”-ben, ahol ez áll: „Csak egy van, időtül/ S az ő erejétül /Aki békével marad; . . . Üdő rajta elolvad; / Az tündöklő hírnév . . . Az mindenkor megmarad”. A barokk poétánál azonban „Az idő szárnyon jár” gondolata a korfolyam elképzelésével párosul, vö. „És foly, mint erős folyás”.

²⁷ RÖM 216.

²⁸ Uo., 148–149.

²⁹ Természetesen nemcsak Tacitus (vö. ann., 3, 65: *praecipuum munus reor, ne virtutes sileantur, utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit*), hanem Rimay is tisztában van azzal, hogy nem pusztán a jó, de az elrettentő példa is szükséges. Egy helyütt ugyanis ezt olvashatjuk: *facta . . . et consulta fortium et sapientium cum improborum ignominia sempiternis monumentis*

Így gyarapodhatik idővel, mint valami élő szervezet, Rimay szerint Bocskai hírneve is,³⁰ s ennek a gondolatnak a jegyében írhatja le költőnk a spanyol A. Guevara munkája nyomán készült s Prágai András nevével jegyzett „Fejedelmek serkentő órája” kapcsán I. Rákóczi Györgynek 1629. május 25-én: „az időnek ósága” „nem pusztíthatja el emlékét”, mert a műben benne foglaltatik „a belőle rázogatható igaz élet rengetű szépszínű s jóízű gyümölcse”³¹. Ez a beállítás egyébként azzal az ókori elképzeléssel is párosul, mely nemcsak az államot, hanem az irodalmi alkotást is organikus egységként fogta fel. Ezért idézi Rimay Cicero szavait: *Etsi non plurimi sanguinis sit, habeat tamen succum aliquem oportet, ut etiamsi maximis illis viribus careat, sit, ut ita dicam, integra valetudine*,³² vagyis, miként a levél írója azonnal magyarul is tolmácsolja: „Ha szinte igen bővelkedő nem lehet is írásunknak tagja s állapátja, de szükséges, hogy némű-nemű nedvességgel, s leve legyen, úgy hogy ha ama derekas vastag erőbeli nem lehet is, hogy így szóljak, épséges egésségő legyen”³³. Ezenkívül Rimay természetelvű felfogásának részletezéseképpen azt is előadja, hogy „az írásoknak veteményi földeit irtogatják s egyengetik, szántogatják, ugarolják, kevergetik s vesztegetik, hintegetik is gyümölcsöző magjaival.”³⁴

Az idő azonban manierista költőnk értelmezése alapján nemcsak épít, hanem pusztít is.³⁵ Ahogy a korabeli magyar kultúra az előzőhöz viszonyítva *arescens*, s legfőjebb Iustus Lipsius műveinek olvasása nyomán *refloruit*,³⁶ ugyanúgy Terstyánszky révén „religióknak” is „pestisse”³⁷ támadt, miként azt Rimaynak 1619. július 29-én Thurzó Imréhez címzett levelében olvashatjuk. Mindez a változás pedig valamiféle megfellebbezhetetlen természeti törvényszerűség alapján történik, ahogy azt a 63. költemény már argumentumában is megfogalmazza,³⁸ így öntve később művészi formába a gondolatot:

„Nyugszik a Nap s felkél,
Nyarat követ dér s Tél
idegen természettel . . .”³⁹

prodere (RÖM 35.). Az *exemplum*okban való történeti gondolkodás pregnáns megfogalmazását adja Ádám János az RMKT (17. sz.) I. kötetében olvasható „Az igaz, iambor es teokelletes baratsagrol valo énece”-ének bevezető versszakában, melyek vagy közvetlen vagy áttételes Sallustius-reminiscenciát tartalmaznak. – A kérdéshez l. még: A. DEMANDT, *Metaphern* . . . , 407; továbbá R. KOSELLECK in, *Geschichtliche Grundbegriffe*, hrsg. v. O. BRUNNER stb. 599. k.; H. I. MARROU s. v. *Geschichtsphilosophie*, in, *Reallexikon für Antike u. Christentum*.

³⁰ RÖM 88.

³¹ Uo., 434–435.

³² Orat., 23, 76. A modern kiadásokban itt az első *sit* helyett *est* áll, a *succum* helyes alakja pedig *sucum*.

³³ RÖM 437.

³⁴ Uo. Rimaynak a társadalmi-politikai jelenségek organikus értelmezésére vonatkozó felfogásával kapcsolatban a legkorábbi bizonyíték 1590. jún. 10-én Teleky Pálhoz címzett levele: „Mindazonáltal hiszem a te keg' gravitásának olly jó nedvességgel való *zöldelletit* lenni, hogy az igen ritka írásom ált való bánással is hervadásra nem hajolhat, de megtarthatja vigorát” (RÖM 222.)

³⁵ Érzékletes sorok olvashatók erről a RÖM 26. versében (pl. 13 kk. – 68.), de a 17. költeményben is (10 kk. – 57.).

³⁶ Igaz, e szavak az 1592. aug. 20-án Trencsénből kelt levélben Rimay életére vonatkoznak, de az írás egésze alapján nyilvánvaló, hogy a szellemi élet egészére értendőek.

³⁷ RÖM 358. l. 85. levél.

³⁸ RÖM 131. l.: „de miként az mértékletlen beteg ember szükségből tézsi keménnyé természetterhelő orvosságok által magához orvossát, úgy sokféle mértékletlen vétkeknek szaporított okaival kételeníti az bűnös ember Istenét is, hogy ostora sujtolásának külön-külömb féle sok nemeit bővebben érezze és szenvedje az egyéb teremtett állatnál.” Rimay naturalista felfogása tehát ezen a helyen is egybekapcsolódik az istenhittel. \

³⁹ Párhuzamként hadd utaljék Liszti László „Magyar Márs”-ának szövegezésére: „E világi élet, mint egy szép kikelet, / Tündöklő virágjában . . . / Vagyon újulásban, / De ha megtekinted, s valóban . . . megérted, / Romlandó mivoltában . . .” (*Hét évszázad* . . . , I. 417.).

Ennek megfelelően váltotta fel elkerülhetetlenül „a régi időnek boldog állapotját”⁴⁰ „ez mostani idő állapotjának boldogtalansága . . . és soványsága . . .”⁴¹ s ezért következett be feltartóztathatatlanul „az időnek igen viszátkodó felháborodott állapotja”⁴², amikor:

„Ez világ mint egy kert,
kit kőeső elvert,
napról napra veszten vész.”⁴³

E pusztulásra ítélt világban fordul a költő híres 37. költeményében a „szegény megromlott s elfogyott Magyar nép”-hez, melynek „megcsorbult nemzete” „változott korcsossá”⁴⁴. Itt egyértelműleg az antikvitásból, Polybiosz, Sallustius, Livius és mások⁴⁵ műveiből oly jól ismert organikus szemléletről van szó, amely egy nép alakulását időben úgy képzelte el, hogy a kezdeti növekedés után egy ponton bekövetkezik majd a pusztulás, a fogyatkozás periódusa.⁴⁶ Ahogy azonban az ókoriak sem zárták ki az újjászületés, az újbóli fölemelkedés lehetőségét, ugyanúgy Rimay idő- és történelemfelfogása sem egyértelműen tragikus és pesszimista kicsengésű, mert az évszakok változásának megfelelően új felvirágzás következhetik be. Szépen fogalmazza meg ezt a „Kátai Mária-Magdolna nevére” írt 39. vers:

„Az Természet is la
Mert mindent változtat,
Az mit egy ideig
Egy kézzel tartóztat,
Tél az mit aszal foszt
Nyár megvirágoztat.”⁴⁷

Hasonló gondolatot találunk többek közt annál a Florusnál is, aki az i. sz. 2. sz.-ban alkotott, s aki a Róma háborúiról szóló tömör összegzésében annak a nézetnek adott hangot, hogy az előző császárok alatt elvénhedt római birodalom Traianus után újból erőre kap majd.⁴⁸

Ugyancsak összhangban van a klasszikus görög–római szerzők felfogásával Rimaynak az a meggyőződése is, hogy az időnek az államok, társadalmak szervezetére gyakorolt bomlasztó hatása

⁴⁰ Rimay híres versében, az „Ez világ mint egy kert” 4–6. szakaszában Balassi-imitációval idézi fel a régi „hősi korszak”-ot, melyet szembeállít a jellel. L. erről: BITSKEY I., *Egy Rimay-vers világa*, Studia Litteraria, 17, 1979. 29 k.

⁴¹ Mindezt a RÖM azon 31. költeményének argumentumában olvashatjuk, amely a 9. zsoltár alapján íródott.

⁴² Ahogy ezt a RÖM 30. költeményének argumentumában olvashatjuk.

⁴³ RÖM 73. A 30. költemény bevezető része. Párhuzamként kínálkozik Wathay Ferenc XIV. éneke, melyben a költő az idő megvénülését ecseteli. Szerinte a kor már csak alábbvalókat foghat méhében és szülhet meg.

⁴⁴ RÖM 83.

⁴⁵ Az idevágó fontosabb helyek és elemzésük megtalálhatók az alábbi tanulmányomban: *Asinius Pollio és a római köztársaság bukása* (AntTan, 27, 1980, 240–253).

⁴⁶ Társadalmi jelenség biológiai interpretációjával szintén találkozunk Rimaynál, aki egy jobbágyfalu nehézségeiről írja Pázmánynak, hogy a főpap „megérti nyavalyátokat és orvosságot is szerez sebetek gyógyulására” (RÖM 415. – 107. levél).

⁴⁷ RÖM 87.

⁴⁸ Minderről I. főképp Florus munkájának *praefatio*ját. A probléma vázlatos elemzését adom a szóban forgó mű magyar fordításához írt utószóban (Bp., 1979, 177 kk.). – PIRNÁT A. volt szíves felhívni a figyelmet arra, hogy Rimay felfogása általánosságban kevésbé optimista, mint az egykorú protestáns szerzők jelentős része. Ezt én – a tizenöt éves háború szomorú tapasztalataim kívül – főleg Rimay humanista műveltségével magyarázom, mert az antik szerzők is többnyire a dekadencia elvét vallották, (így Polybios is), s az újjászületés, ill. a *Roma aeterna* gondolata csak a római birodalom hanyatlása idején jelentkezik erősebben.

egyrészt az erkölcsök, másrészt a sors, a balszerencse következménye. Már az 58. költemény latin nyelvű argumentuma megfogalmazza a gonosz erkölcsök megfertőző szerepét: *Morum malorum pestilens spiritus sive afflat, affert, sive stringit, inficit. Ne forte te ullis afficiat contagiis pruritus aliquis.* Ezt az ötlegmagot aztán így ültetik versbe az alábbi sorok:

„Az ros z feslett erkölcs ha csak rád lehell is,
Elhidd, mirigyesis s igen dögösit is.”^{4 9}

A *fortuna* hol lesújtó, hol felemelő történelmi szerepkörének kiemelésére pedig különösen az „Emblémák” kínáltak jó alkalmat Rimay számára, aki így nyilatkozik a szerencse istenasszonyáról:

„Bizásban várhatni nyarat hideg télben,
Avagy tiszta időt zúgó felhős szélben,
Hogynem állandó-jót természetedben.”^{5 1}

Bármennyire is nem egyértelműen sötétén látó Rimay idő- és történelemkoncepciója, mégis az a felfogás látszik nála uralkodónak, hogy a régi boldog időket boldogtalanabb, elfajzott korszakok követik. Ebben a világlátásban mintegy az az ősi elképzelés látszik újjáéledni, mely szerint az emberiség története az aranykortól fokozatosan vezetett el a vaskorhoz. Igaz, Rimay nem használja sem az arany-, sem a vaskor megjelöléseket, de egyrészt kitűnően ismerte a hasonló felfogást valló Bibliát, mely – mint még látni fogjuk – ugyancsak érezte hatását történelemfelfogására, másrészt a kortársak^{5 1} közül pl. Nyéki Vörös Mátyás is élt a kifejezéssel, amikor ekképp idézte a régmúltat:

„A szép Arany-időt mely rutul vesztettük?”^{5 2}

Rimay a boldog múlttól a jelenre való váltást – szintén az ókori elképzeléseknek megfelelően – úgy értelmezi, mint az idő felgyorsulását:

„Mi esztendeink folynak gyorsasággal,
Mert haragodat (ti. az Úrét) érzik buzgósággal”^{5 3}.

Ez a megfogalmazás egyúttal arra is rávilágít, hogy Rimay felfogásában az idő elválaszthatatlan a körülményektől, s alakításában első számú tényező az Isten, akinek hatalmában áll adni „egy kis időt megpihenésünkre, // Csendességükre”^{5 4}. Ezért kéri a költő az Úrtól:

„Amely kis időnk ide elő vagyon,
Ily romlásunkra kérünk, ne maradjon.”^{5 5}

A Balassi-kiadás előszavában Rimay ugyancsak szól az idő és az Isten összefüggéséről: „elég álmélkodó ajándékát tapasztalhatjuk az Ur Istennek, mellyel ezt ez időt igéjének tökéletes értelemre való

^{4 9} RÖM 122.

^{5 0} Uo., 142. 65. költ. 34–36.

^{5 1} Visszajára fordított bibliai eredetű aranykorképpel találkozunk „Az Erdelinek siralmas eneke”-ben, mely a RMKT (17. sz.) I. kötetének 81. darabja: „Az farkas barannial, part ütők iuhokkal im lasd, mostan legelnek.”

^{5 2} A RMKT (17. sz.), II. 93. költeménye, melynek címe *Tintinnabulum tripudiantium*. Az idézet az 1113. sor. A következő sorból kitűnik, hogy az „Arany-idő” tulajdonképp a fiatalsággal, az „Ifjúság séngéjé”-vel állítható párhuzamba ill. azzal egyenlő (uo., 206.).

^{5 3} RÖM 75. A megfogalmazás nem feltétlenül utal arra, hogy Rimay elképzelésében az „időfolyam” gondolata különösebb szerepet játszott volna.

^{5 4} RÖM 75.

^{5 5} Uo.

jutásával . . . ékesíté, és minden rozsdáját, mohát, dohát porat, és penyészét sűrő pókhálóját is elvonogatván és tisztítván . . . az bizonyos dolgok látására és forgatására nyitá az elméknek is fel szemeket . . .”⁵⁶ Ezek a már-már barokkosan cirkalmas, ám lényegileg mégis manierista szavak arra is felhívják a figyelmet, hogy a költő felfogásában miképpen fonódhatott egybe az Isten és az idő összekapcsolása az időnek olyan organizmusként történő természetelvű értelmezésével, mint amelynek lehet rozsdája, moha és doha csakúgy, miként penésze is.

Az idő és az Isten fogalmi körének összekapcsolása megint csak nem volt viszonylag új momentum Rimaynál. Az elképzelés a Bibliában ugyanúgy megtalálható, akárcsak a platonikus és a sztoikus görög filozófiában, és toposzként a római auctoroknál is előfordul. Ezért egészen természetes, hogy ha Rimay az antik költők módjára nem várja is nyíltan az aranykor visszatértét, azért – mint már említettem – bízik benne, hogy még egy boldogabb kor virrad rá, méghozzá az Úr akaratából:

„Kegyes Isten, kinek nagy hatalma felnőtt,
S irgalma oszlopa többől meg ki nem dőlt,
Vigasztald fejemet, ki buban forrott s főtt,
Küldd el is fecskédet, hadd lássak jó időt.”⁵⁷

E sorokban tulajdonképp az időről alkotott különféle, részben képszerű felfogások keverednek, úgy mint az antikvitásból egyaránt ismert idő–madár hasonlat, vagyis a „szárnyas idő”⁵⁸ elképzelése; illetve az időnek és annak a mindenható istennek az összefüggése, akinek hatalma egyrészt élő organizmusként növekszik, másrészt „irgalma oszlopán” nyugszik, mint valami nagyszerű épület.

Rimay költeményeit vizsgálva, az időnek még egy harmadik, az előzőektől nagyobb mértékben eltérő képszerű megközelítésével is találkozunk. A változó idő a 30. költemény alapján a hullámozó tengerhez is hasonló, s Rimay ennek jegyében ad tanácsot a megfelelő életvitelhez:

„Mint habzó tengerben
mi is az életben
evezőnket forgassuk;
Kinnal mi lelkünket,
sok gonddal fejünket
igen ne nyomorgassuk . . .”⁵⁹

E felfogás végső gyökerei szintén az antikvitásba nyúlnak vissza. Az *Anthologia Graecab*an (10, 65) ott találjuk Palladas versét, amely szerint az élet olyan, mint egy tengeri utazás, mely a sorstól, a *tykhétől* függően, hol hajótöréshez vezet, hol pedig kikötőbe, bár az utóbbi kétségkívül ritkábban esik meg.

Az a manierista költő, aki a „szárnyas idő” elképzelését magáévá tette, természetszerűleg osztotta Horatiusnak epikureista időfelfogását, a *Tu ne quaesieris* és a *carpe diem* gondolatát. Már annak idején Csipák Lajos⁶⁰ kimutatta, hogy az Eckhardt Sándor által 62. sorszám alatt közölt költemény két horatiusi *carmen*, a 2,10 és a 2,16 hatása alatt született. Én ehhez feltétlenül hozzávennem még a Leuconoéhoz szóló híres 1,10-es ódát, amelynek epikureista⁶¹ időszemléletét ekképp ülteti át a 17. sz. elején magyar talajba Rimay *Laus mediocritatis*-a:

⁵⁶ Uo., 40.

⁵⁷ Uo., 80.

⁵⁸ A RMKT (17. sz.) I. kötetének 74. verse (Cantio Pulchra M. F. K.) a „Szarnion iaro idő” kifejezést használja (49. sor).

⁵⁹ RÖM 74.

⁶⁰ *Horatius hatása az ó- és új-klasszikus iskola költőire*, Kolozsvár, 1912. Csipák megállapításait ismétli meg csupán Eckhardt kritikai kiadásának jegyzetanyaga is (213. l.).

⁶¹ Az epikureizmussal persze ekkor nem volt tanácsos dicsekedni, hisz az RMKT (17. sz.) I 88/2 „Cantio optima”-ja a Booskai meggyilkolásával gyanúsított Kátai Mihályt „az Epicurusnak Tanítványa”-ként említi. – Ugyanakkor persze Justus Lipsius és az újsztoikusok használják pl. az epikureistákra jellemző szellemi *képos*, *hortus*, „kert” szavakat.

„Ha vig elmével vagy, ne nyulj gonddal ahoz,
Jövendő nap s idő rád hogy mit szánt és hoz,
Vig nevetéssel mérj mindent magadhoz.”⁶²

Az elmondottakat a következőképp összegezhethetjük: Rimay idő- és történeti időfelfogása, akárcsak állam- és társadalomértelmezése, alapvetően antik elemekből épül. Felfogásában különösképpen domináns helyet foglal el az egész világegyetemnek s azon belül az időnek organikus⁶³, természetelvű értelmezése, minthogy minden a ciklikus változás állapotában van, s az idő hol növekszik, hol elkorcsosul, hol gyarapít, hol elsorvaszt, egyszer jó, máskor rossz,⁶⁴ egyszer épít, másszor pedig olyan, mint a méreg.⁶⁵ Ehhez a természetes jellegű tempuskonceptióhoz azonban Rimaynál az antikvitásból ugyancsak jól ismert további képszerű világ- és időértelmezések is társulnak, úgy mint az épület és a háborgó tenger, valamint az azon való utazás metaforája. Az is ősi elképzelés, hogy az idő dimenziója elválaszthatatlan az isten hatalmától és akaratától. A múltnak exemplumként való számontartása szintén antik és humanista örökség. Ez az egész, heterogén és eklektikus időfelfogás Rimaynál végső soron számos forrásból táplálkozik: a Biblián kívül mindenekelőtt a sztoicizmusból, Senecán kívül valószínűleg főleg Epiktétoszról,⁶⁶ akinek *Enkheirdionjára* Rimay lelkesen hivatkozik egyik levelében,⁶⁷ de merít költőnk az epikureizmus tanaiból is, főleg Horatiusból, akinek *mediocritas* életelve mély nyomokat hagyott Rimay tudatában, befolyásolva időszemléletét is. Természetesen mindezek az antik elemek nemcsak közvetlenül hathattak a manierista poétára, hanem különféle humanista szűrőkön, így Guevarán, Iustus Lipsiuson⁶⁸ és esetleg Owen/Ovenuson⁶⁹ keresztül is, mert pl. az utóbbi

⁶²RÖM 130. A XVII. századi ismeretlen költő „Kertemben nyílt piros rózsám . . .” kezdetű verse ugyancsak hangoztatja az idő és a világ elaggását, összekapcsolva ezt az élet élvezésének gondolatával (*Hét évszázad . . . I, 377.*).

⁶³Az organikus történelemfelfogásról tanulságos gondolatokat olvashatunk KULCSÁR P. több írásában, így a *Humanista történetírók* c. kötethez készült utószavában (Bp., 1977.).

⁶⁴L. ehhez pl. a RÖM 30. költeményét.

⁶⁵A RÖM híres 30. versében olvassuk: „Elváltozott idők, háborgó esztendők különbségeket hoznak, Kinek bút, kárt, gondot, kinek viszont hasznót, szerencsés napot adnak” (73.). – Hasonló gondolat a katolikus Nyéki Vörös Mátyásnál is felbukkan (RMKT – 17. sz. –, II. 87. költemény, melynek argumentuma így szól: *Ipsa dies quandoque parens; quandoque noverca est*). Nem egészen biztos azonban, hogy itt Nyéki verséről van szó, akinél inkább egy erősen vallásos, katolikus időértelmezéssel találkozunk, mely a temporális testi és földi, ill. a lelki örökkévalóság ellentétére épül (vö. pl. uo., 205.). Igaz, Nyéki e koncepciójában is megmutatkozik azért némi biologikus szemlélet, amely a földi idő romboló, ill. az örökkévalóság növesztő erejével áll összefüggésben. A 99. költeményben ez szerepel: „Mit használ, kérék, a Világ, / Melly most kívül szép mint virág? / Mint tündöklő Arany s Ezüst? / Majd elenyésznek mint a füst.” Ezzel szemben a 98. „Aeternitas. Örökké-valóság” c. versben ezt találjuk: „Mídon vigasztalja jókat, és hízlatja; / Az Örökkévalóság”

⁶⁶Epiktétoszról persze más, a történelmet megvilágító metaforák is vannak, pl. a *történelem nála is szerepel mint színpad*, vö. A. DEMANDT, *Metaphern . . .*, 339.

⁶⁷Rimaynak Naprági Demeter erdélyi püspökhöz írt 1603. júl. 24-i levelében olvashatjuk: „egy orvosnak és Bajnoknak Epictetusnak írásával is *gyámolgatjuk életünket* (RÖM 233., vö. még uo., 212–213; 234; 236.)

⁶⁸Iustus Lipsius társadalmi-politikai felfogásának biologikus-organikus jellegét jól érzékelteti Laskai János magyar nyelvű áttünetése is, vö. pl. a TARNÓC M. által összeállított *Magyar gondolkodók (17. sz.)* 141–142. lapjaival. Az is igaz viszont, hogy Iustus Lipsius – Rimayval ellentétben – a „mostani időt” vizsgálva azt állítja, „hogy amint ennek előtte a gonoszság uralkodott, úgy most a törvényeknek sokasága” (uo., 152). Ugyanakkor felbukkan az idővel összefüggésben a fa képe Iustus Lipsiusnál is, még ha más hangsúllyal is, mint Rimaynál: „Avagy nem tudod-é, hogy a nagy fák sokáig nevednek, s egy órában kidülnék?”

⁶⁹L. erről pl. az ECKHARDT-féle kiadás 44. lapját. Súlyos érveket hozott fel viszont Rimay Ovenus-ismeretével szemben a keszthelyi Rimay-ülésszakon BARTÓK I. előadása.

időfelfogását ugyanaz a szüntelen változás jellemzi, akárcsak Rimayét. Mindezek figyelembevételével arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy sem az európai, sem a magyar későreneszánsz, manierista vagy korai barokk történeti időfelfogás nem különbözik minőségileg az antik tempuskonceptióktól, hiszen lényegében ugyanazokból az elemekből táplálkozik, s az idő fogalmának megvilágítására ugyanazokat a képeket használja. Eltérés az ókor és a késő reneszánsz / korai barokk periódus közt legfeljebb a tempus képét kifejező diszparát elemek ötvözésének arányában mutatkozik meg. A történeti idő értelmezésében a döntő változás tehát majd csak később, a XVII. sz. végén s még inkább a XVIII. sz. folyamán következett be, miután megindult a klasszikus felfogásoktól való eltávolodás, bár az antik hagyomány figyelembevétele azért ezen a téren is még évszázadokon keresztül egészen napjainkig továbbra is befolyásolta a történeti idő megközelítését.

Paczolay Péter

RIMAY JÁNOS ÉS KORÁNAK POLITIKAELMÉLETE

A politikaelmélet, államelmélet, politikai gondolkodás stb. kategóriákat sokszor a tudományos irodalom is differenciálatlanul használja, ezért nem árt előre bocsátani, hogy a politikaelmélet a politikai jelenségek és folyamatok leírására és magyarázatára szolgáló, viszonylag koherens, a filozófiai és tudományos absztrakció bizonyos – koronként változó – szintjén mozgó elmélet. A politikaelmélet története nem azonos az államelmélet történetével, mivel a politika az államnál szélesebb jelenségszférát ölel fel. A politikaelmélet története nem azonos a politikai filozófia történetével sem, bár a politikaelméletek gyakran filozófiai síkon fogalmazódnak meg.

A politikai irodalom történetébe a politikai gondolkodás a politikaelméletnél jóval tágabb köre tartozik bele. A politikaelmélet története viszonylag elkülöníthető a politikai eszméktől, amelyek politikai célokat, követelményeket, programokat fogalmaznak meg, vagy támasztanak alá. Míg az államelmélet és politikai filozófia története a politikaelméletnél szűkebb, addig a politikai irodalom és a politikai eszmék története a politikaelméletnél tágabb diszciplínák. A politikai gondolkodás története pedig mindezeket magába foglalja.

A politikaelmélet története csak viszonylagosan különíthető el a politikai eszmék történetétől; mindkettő korának gyermeke, a társadalmi-politikai berendezkedés és a társadalmi tudat adott fokához kötődnek, s alapproblémájuk, melyeket a társadalmi-politikai gyakorlat vet föl, közösek. A politikaelméletek, jóllehet többnyire nem olyan közvetlen formában, mint a politikai eszmék, de állást foglalnak koruk társadalmi-politikai kérdéseiben, és problémafelvetéseiket, témaválasztásaikat ugyanazok az értékrendek orientálják, mint a politikai eszméket.

Mindezt azért nem érzem fölöslegesnek jelezni, mert a politikai gondolkodásnak itt érintett időszakát – a XVI–XVII. század fordulóját, illetve az 1600-as évek első három évtizedét –, a politikai elméletek és a politikai eszmék típusokba nehezen szorítható keveredése jellemzi. Szélesebb időszakot tekintve jól látható a nyugat-európai politikaelméleti gondolkodás íve; Machiavelli *Fejedelme* 1532-ben jelent meg, Bodin *République* 1576, Althusius *Politica* 1603, Hobbes *Leviathan* 1651. Ezek a szerzők a politikaelméletet a többi diszciplínától, különösen a politikai élet jelenségeinek vizsgálatában korábban primátust élvező etikától, teológiától, filozófiától és a jogtól elválasztják, önálló művészetként, sőt tudományként tüntetik fel, amelyik önálló tárggyal és módszerrel rendelkezik, még ha alapja azonos a többiével: az emberi természet. Bodin szerint a politika minden tudományok királynője¹, Althusius szerint – aki egyébként bírálja Bodint, mert az nem választja el megfelelően a politikát és a jogot – pedig a politika a társas együttélés, a szimbiotiké művészete. Csak megjegyzem, mert a részletezés messzire vezetne, hogy Hobbes a politika tudományként való művelésére tett

¹ Idézi Alberto TENENTI, *Teoria della sovranità e ragion di stato nella „République” di Jean Bodin (1576)*, in, *Il Pensiero Politico*, XIV. 1981, 41.